

JAROSLAVA MAREŠOVÁ
BARBORA VRÁTILOVÁ
JUAN ANTONIO SÁNCHEZ
(EDITORŮ)

SVĚT DONA QUIJOTA

KAROLINUM

Svět Dona Quijota

**Jaroslava Marešová
Barbora Vrátilová
Juan Antonio Sánchez
(editoři)
a kolektiv autorů**

Recenzenti:

Mgr. Dora Poláková, Ph.D.

PhDr. Josef Prokop, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Redakce Lenka Ščerbaničová
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova, 2018

© Jaroslava Marešová, Barbora Vrátilová, Juan Antonio Sánchez (editoři)
a kolektiv autorů, 2018

Tento výstup vznikl v rámci zastřešujícího projektu „Podpora výzkumných projektů zaměřených na lingvistické obory a studium literatury“, projektu „Svět Dona Quijota (Úvod do interpretace díla)“, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy z prostředků Specifického vysokoškolského výzkumu na rok 2014 a 2015.

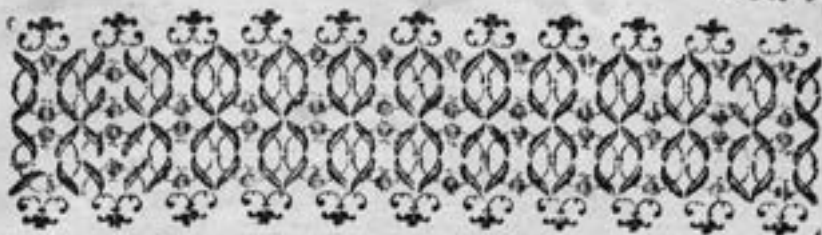
ISBN 978-80-246-3976-5

ISBN 978-80-246-4000-6 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2019

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

PRIMERA PARTE
 DEL INGENIOSO
 Hidalgo don Quixote de
 la Mancha.

CAPITULO I.

*Que trata de la condicion, y exercicio del famoso Hi-
 dalgo Don Quixote de la Mancha.*

EN vn lugar de la Mancha, de cuyo nombre no quiero acordarme, no ha mucho tiempo que viuia vn hidalgo de los de lança en astillero, adarga antigua, rozin flaco, y galgo corredor. Vna olla de algo mas vaca que carnero, salpicon las mas noches, duelos y quebrantos los Sabados, lantejas los Viernes, algun palomino de añadidura los Domingos, consumian las tres partes de su hazienda. El resto della concluian, sayo de velarte, calças de velluda para las fiestas, con sus pantuflos de lomesmo, y los dias de entre semana se honraua con su vellori de lo mas fino. Tenia en su casa vna ama que passaua de los quarenta: y vna sobrina que no llegaua a los veynte:

A

y vn

OBSAH

Úvod (<i>Juan A. Sánchez</i>)	9
<hr/>	
I. Obecné otázky	13
1. Španělsko v Cervantesově době (<i>Juan A. Sánchez</i>)	14
2. Otázka šílenství (<i>Anna Laviana Ludvíková</i>)	31
3. Hlavní téma: láska a svoboda (<i>Tereza Vítková</i>)	54
4. Utopie v <i>Donu Quijotovi</i> ? (<i>Juan A. Sánchez</i>)	69
5. Intertextualita I: pastýřský román (<i>Pavλίna Juračková</i>)	86
6. Intertextualita II: pikareskní román (<i>Johana Schürgerová</i>)	106
7. Intertextualita III: rytířský román (<i>Juan A. Sánchez</i>)	123
8. Don Quijote a Sancho Panza (<i>Katarína Korbová</i>)	150
9. Ženské postavy (<i>Adéla Vyskočilová</i>)	167
10. Prostor (<i>Adéla Vyskočilová</i>)	189
11. Narativní struktura (<i>Jaroslava Marešová</i>)	200
<hr/>	
II. Epizody	219
Vložené příběhy	220
1. Úvod (<i>Katarína Korbová, Jaroslava Marešová</i>)	220
2. Propletený příběh Cardenia, Luscindy, Fernanda a Dorotey (<i>Juan A. Sánchez</i>)	222
3. O zaslepeném zvědavci (<i>Katarína Korbová</i>)	231
4. O zajatém setníkovi (<i>Katarína Korbová</i>)	235
5. Camachova svatba (<i>Katarína Korbová</i>)	239
6. Roque Guinart (<i>Jaroslava Marešová</i>)	243
7. Cervantesovi moriskové: Ricote a Anna Felicie (<i>Jaroslava Marešová</i>)	251
Mambrinova přilba (<i>Pavλίna Juračková</i>)	260
Větrné mlýny, stáda ovcí, měchy vína a valchové stoupy (<i>Anna Laviana Ludvíková</i>)	269
Samson Carrasco, rytíř Zeleného pláště a Ginés z Pozalesí (<i>Johana Schürgerová</i>)	289
Montesinova jeskyně (<i>Barbora Vrátilová</i>)	302
Clavileňův let (<i>Tereza Vítková</i>)	321
<hr/>	
Závěr (<i>Juan A. Sánchez, Jaroslava Marešová</i>)	333
Citovaná literatura	335
Seznam zkratk	359
Resumé	360
Summary	361
O autorech	362

„del poco dormir y del mucho leer se le secó el seso“
„a protože málo spal a mnoho četl, vysychal mu z toho mozek“
Cervantes, *Don Quijote*, I, 1

„el ver mucho y el leer mucho aviva los ingenios de los hombres“
„hodně vidět a hodně číst zbystrňuje lidský důmysl“
Cervantes, *Persiles*, II, 6

ÚVOD

JUAN A. SÁNCHEZ

Čtenáři hledajícímu rozptýlení, ať už je naším univerzitním kolegou nebo prostě zájemcem o literaturu, pokorně, ale zároveň s radostí předkládáme tento úvod do čtení *Dona Quijota*. Jsme si vědomi toho, že naše kniha nepřinese řešení interpretačních problémů, jimiž se již dlouho zabývá literární věda, ani nezodpoví všechny otázky, které vyvstávají při četbě Cervantesova mistrovského díla. Doufáme však, že přispěje k hlubšímu a přesnějšímu poznání těchto otázek, a pomůže tak čtenáři naučit se správně ptát, aby pak mohl začít hledat svá řešení a interpretace a sám rozmlouvat s dílem.

Kniha vznikla nejen díky velikému úsilí a nadšené práci jejích autorů, ale především díky podpoře Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v podobě vnitřního grantu. Filozofická fakulta se zcela příkladně stará o své studenty. A nemám na mysli pouze ekonomickou podporu studentů, ale hlavně existenci různých programů na podporu studentských výzkumů a spolupráce mezi studenty a vyučujícími. Konkrétně vnitřní granty už bohužel přestaly být udělovány, což je velká škoda, nicméně Filozofická fakulta a Univerzita Karlova obecně nezapomíná na ty, kteří si zvolili studium humanitních oborů. V našem světě, v němž, jak tvrdil Nietzsche, je „člověk stále více využíván jako ekonomická síla“, to není zrovna lehká cesta.¹ Nesmíme se však zaleknout, neboť člověk má vždy možnost volby, a jak píše Cervantes v *Persilesovi* (II, 12), „my sami si vytváříme své štěstí“.²

Všechny autorky byly na začátku tohoto projektu studentky bakalářského, magisterského nebo doktorského programu. Některé z nich už studium dokončily, nebo brzy dokončí, další právě teď stojí na počátku své akademické nebo univerzitní kariéry. Pustit se do tématu, jako je *Don Quijote*, není vůbec snadné, jak jistě každý pochopí. Autorky této knihy se takovým úkolem nenechaly zastrašit. Ovšemže se jednalo o studentky výjimečných kvalit, jejich zásluhy však nejsou o to menší. Tato monografie o *Donu Quijotovi*, první svého druhu vydaná v češtině a sepsaná výhradně českými a slovenskými autorkami (s výjimkou mých kapitol), je tedy z převážné části studentským počinem.

---

1 KSA, XII, *Nachlaß, 1885–1887*, 10 (17), s. 462, překlad je náš.

2 *Persiles a Sigismunda. Severský příběh*. Přel. Josef Forbelský. Praha: Academia 2016, s. 161. Španělsky: „nosotros mismos nos fabricamos nuestra ventura“: Cervantes, Miguel de. *Los trabajos de Persiles y Sigismunda*. Madrid: Castalia 1987, s. 234.

I v pracích nejlepších světových cervantistů zůstávají nezodpovězené otázky a vyvstávají pochybnosti ohledně celé řady výkladů, laskavý čtenář si tedy může představit, jaké úsilí musely autorky vyvinout, aby se této úrovni přiblížily. Rád bych tedy zdůraznil obrovskou hodnotu takové usilovné a oddané práce. Od samého začátku jsme si byli vědomi nesnadnosti našeho záměru, proto jsme si za cíl vytkli nabídnout čtenáři pouze úvod do problematiky interpretace Cervantesova velkého románu, nikoli zodpovězení všech otázek, které se s tímto nesmrtelným dílem pojí. Někdy si pochopitelně dovoluujeme uvádět své vlastní výklady a názory na to, čím se v knize zabýváme. I my totiž jsme a vždy také budeme pouze čtenáři *Dona Quijota*, a každý čtenář – a právě to nás Cervantes učí – nutně čte po svém.

Naším cílem tedy bylo především umožnit českému čtenáři vhled do úvah a závěrů, které v současné době přinášejí nejrůznější studie o *Donu Quijotovi*. V české odborné literatuře totiž chybí moderní publikace, která by se pokusila o celkový rozbor tohoto díla. Ze studií, které znám, je jistě záslužná Běličova kniha *Cervantesův Don Quijote*, nicméně vzhledem k tomu, že vyšla v roce 1955, ji dnes nemůžeme považovat za zcela platnou, neboť cervantistická bádání se za těch více než padesát let posunula o notný kus dále. Také publikace, kterou jsme vydali v roce 2005, *Don Quijote v proměnách času a prostoru*, čtenáři nabízí celou řadu cenných podnětů, nejedná se však o monografii zabývající se interpretací románu, nýbrž o soubor studií věnujících se nejrůznějším jeho aspektům a otázkám jeho recepce (např. *Don Quijote* a Borges, film, česká literatura apod.). I přesto lze říci, že se českému cervantismu velice dobře daří. Poměrně nedávno, v roce 2014, vyšla vynikající studie Jaroslavy Kašparové *Amadís Waleský, nebo Don Quijote?* a na stránkách překladu Cervantesova posledního románu pořízeného naším přítelem a učitelem Josefem Forbelským ještě nestihla zaschnout tiskařská barva (*Persiles a Sigismunda. Severský příběh*. Academia 2016). Tím spíše jsme však pociťovali, že zde chybí studie, která by se věnovala základním aspektům *Dona Quijota*: postavám, struktuře, tématům, vlivům atd. Právě toto prázdné místo se pokorně snažíme svou knihou zaplnit.

Neusílujeme o to, podat úplné a vyčerpávající vysvětlení celého *Dona Quijota*, ale chceme vysvětlit alespoň to, co se nám zdá nejpodstatnější. *Velká cervantesovská encyklopedie* (*Gran enciclopedia cervantina*), která dosud nevyšla celá, bude čítat více než deset tisíc stran. Naším původním záměrem bylo, aby jich naše kniha neměla více než tři sta. Přitom pouze seznam bibliografie ve vydání *Dona Quijota* pořízeném Španělskou královskou akademií je tři sta padesát stran dlouhý, a to není zdaleka úplný. Cervantesův román má celou řadu zajímavých aspektů, jako jsou humor, orální kultura a použití přísloví, přítomnost divadla v románu a jeho vliv, intertextuální vztah s Avellanedovým *Quijotem* atd., jimž jsme se však nemohli věnovat jednoduše proto, že některá témata jsme museli zvolit jako klíčová a jiná ponechat stranou. O ně-

kterých aspektech, jako je například problematika karnevalu a karnevalové kultury, nepojednáváme ve zvláštní kapitole, ale průběžně v celé knize. Na minimálním počtu stran jsme se tedy pokusili pohovořit o nejdůležitějších tématech románu a vyložit přitom názory nejcitovanějších současných odborníků. V první části knihy se věnujeme obecným problémům, ve druhé se zabýváme výkladem nejznámějších epizod a kapitol (i zde musel pochopitelně nejprve proběhnout výběr). Kniha, kterou nabízíme čtenáři, má tedy být jeho průvodcem ve světě *Dona Quijota* a pomoci mu zorientovat se v obecných i konkrétních otázkách.

Barbora Vrátilová a Jaroslava Marešová na knize pracovaly také jako editorky a prováděly stylistické úpravy. Takový úkol je pro mne v češtině zcela mimo moje možnosti, takže bez jejich pomoci by tato publikace vzniknout nemohla. Já jsem vedl práce všech autorek z odborného hlediska a pomáhal jim pracovat s odbornou literaturou. Tereza Vítková na sebe statečně vzala úlohu administrativní vedoucí projektu a věnovala mnoho času psaní zpráv a různým setkáním. Jaroslava Marešová jí v těchto věcech pomáhala, protože v této oblasti již měla zkušenosti. Kromě toho jsme si svoje práce vzájemně četli a opravovali, některé autorky navíc práce jiných překládaly, pomáhali jsme si a všechny úkoly jsme si spravedlivě rozdělili. Byla to dlouhá a namáhavá cesta a čtenář posoudí, nakolik byla smysluplná.

Pro citace z *Dona Quijota* jsme použili Šmídův překlad, který je podle mých kolegů věrnější originálu. Pokud to bylo nutné, uvedli jsme také Černého verzi. Římská číslice v závorkách za citací vždy označuje díl románu, tedy první díl z roku 1605 (I), nebo druhý z roku 1615 (II), arabská číslice označuje kapitolu, (I, 5) tedy znamená, že citace je z páté kapitoly prvního dílu románu vydaného v roce 1605. Možná by bylo nejlepší také vždy citovat originální znění, ale děláme to pouze ve výjimečných případech, aby text zbytečně nenabýval na objemu. Ze stejného důvodu jsme se snažili zredukovat počet poznámek pod čarou. Naše kniha by snadno mohla mít přes pět set stran, nicméně naším záměrem bylo vydat bohatou a podrobnou monografii, s níž by se čtenáři zároveň snadno pracovalo. Jedná se tedy skutečně o úvod do studia *Dona Quijota*. A žádná kniha nebude nikdy dost úplná a žádná knihovna dostatečně zásobená na to, abychom Cervantesův román prostudovali opravdu do hloubky. Čtenář hledající rozptýlení by se tedy měl mít na pozoru – mohlo by se stát, že začne studovat *něco*, aby pak zjistil, že bude muset studovat úplně všechno.

(Ze španělštiny přeložila Jaroslava Marešová)

I. OBECNÉ OTÁZKY

1. ŠPANĚLSKO V CERVANTESOVĚ DOBĚ

JUAN ANTONIO SÁNCHEZ

Miguel de Cervantes Saavedra se narodil v roce 1547 a zemřel v roce 1616. Za vlády Filipa II. se zúčastnil bitvy u Lepanta proti Turkům (1571). Na základě vojenské služby se vrátil do Španělska s doporučujícími listy od vévody ze Sessy a přímo od vrchního velitele válečného loďstva z Lepanta Juana de Austria. Naneštěstí padla jeho galéra *El Sol* v roce 1575 do rukou pirátů a Cervantes byl zajat. Z vězení v Alžíru se dostal až v roce 1580.¹ A protože již bylo pozdě na to, aby pokračoval ve vojenské kariéře, nechal se mimo jiné zaměstnat jako úředník a výběřčí daní. Při tomto nepřijemném úřednickém životě se věnoval psaní. V roce 1585 vyšla jeho první kniha, pastýřský román *Galatea*. Uběhlo ale dalších dvacet let (!), než byl publikován jeho další spis, první část *Důmyslného rytíře dona Quijota de La Mancha* (*El ingenioso hidalgo don Quijote de La Mancha*, 1605). V posledním desetiletí života, když mu bylo více než šedesát let, vydal své ostatní texty: *Příkladné novely* (*Novelas ejemplares*, 1613), *Cestu na Parnas* (*Viaje del Parnaso*, 1614), druhou část *Dona Quijota* (1615) a *Osm komedií a osm mezíher* (*Ocho comedias y ocho entremeses*, 1615). Jeho poslední román, *Persiles a Sigismunda. Severský příběh* (*Los trabajos de Persiles y Sigismunda*), vyšel posmrtně v roce 1617.

Podle Johna Elliotta se Cervantesův život „nacházel na rozhraní dvou epoch – mezi imperiálním úspěchem a úpadkem“.² Impériem myslí tento cambridgeský profesor panování Habsburků, kteří vládli Španělsku v 16. a 17. století; v prvním období jejich vlády se Španělsko ocitlo na vrcholu, v druhém však přišla krize a postupný propad. Ekonomicky a politicky se jedná o dobu plnou rozporů: loď naplněné drahými kovy a ulice plné žebráků; králové vládou kontinentům, ale nemají čím zaplatit. Avšak duchovně nemůžeme žádné jiné období španělské kultury s tímto porovnávat. Literatura, umění a myšlení se rozvíjejí až překvapivým způsobem. Proto bývá toto období nazýváno *Zlatým věkem*, ve španělštině „Siglo de Oro“, doslova „zlaté století“. Tímto termínem se označuje zhruba 150 let (od vydání *Celestiny* v roce 1499 po publikaci *Kritikonu* ve třech částech mezi lety 1651–1657). A uprostřed tohoto období stojí Cervantes se svým *Donem Quijotem*. Těchto pár stran je jakýmsi

1 Schevill, Rudolf. *Cervantes*. New York: Duffield 1919, s. 71n. Canavaggio, Jean. *Cervantes*. Madrid: Austral 2015 (1986), s. 125–126.

2 Elliott, John H. *La España imperial*. Barcelona: Vicens-Vives 1989, s. 347.

malým úvodem do Španělska za Cervantesova života a snahou usouvztažnit tento velký román s obdobím, ve kterém vznikl.

Karel I. přišel z belgického Gentu do Španělska v roce 1517 a zdědil ohromná území, která mu zanechala Katolická veličenstva: Španělsko, polovinu Itálie, Ameriku. Od svého otce Filipa I., vévody burgundského, získal Nizozemí a Burgundsko a od dědečka Maxmiliána I. různá teritoria v Německu a Rakousku. Přes všechny těžkosti, kterým musel čelit, je možné říci, že byl nejmocnějším vládcem své doby. Mnoho španělských „intelektuálů“ první poloviny 16. století ve svém císaři spatřovalo duchovního vůdce křesťanství. Nejspíš na to odkazoval Hernando de Acuña ve svém slavném sonetu č. XCIV: „věk slavný slibují nebesa / na zemi stádo jediným pastýřem vedené.“³ Ve druhé polovině 16. století vládl Filip II. ještě větší říši. Jeho otec Karel sice postoupil německá teritoria svému bratru Ferdinandovi, ale Filip II. v roce 1580 anektoval Portugalsko i s jeho zámořskými državami. Za Cervantesova života tedy španělský král vládl doopravdy světové říši, která se rozkládala od Mexika přes Madrid až po Kalkatu.

Navzdory tomu ale měli jak Karel, tak Filip obrovské ekonomické problémy. Jejich území byla obklopena nepřáteli: králem francouzským a anglickým (v druhé polovině 16. století), německými a holandskými knížaty a mimo jiné také papežem. Aby mohli čelit nekonečným válkám, které způsobil boj o nadvládu, zatížili svá království velkým finančním břemenem, zvláště Kastilii. Ani to však nestačilo, a proto prodávali národní důchod bankéřům, zadlužovali se a ručili zásilkami amerických kovů a daněmi, které vybírali. Tímto způsobem se koruna natolik zadlužila – nejdříve hlavně u bankovního domu Fuggerů a později za vlády Filipa II. u Janovanů –, že státní bankrot byl nevyhnutelný.

Další ekonomický problém monarchie spočíval v tom, že „Španělsko bylo především vývozcem surovin a dovozcem ručně vyrobených produktů“.⁴ To způsobovalo nerovnováhu platební bilance. Navíc se ve Španělsku nesklízel dostatek pšenice, kterou proto muselo dovážet. Mohlo si to částečně dovolit právě díky americkému stříbru. Ale paradoxně způsobilo nahromadění kovů z Indii dle známého tvrzení ekonomy Earla Hamiltona zvýšení cen, které vyvrcholilo okolo roku 1600 a destabilizovalo ekonomiku.⁵ Ve skutečnosti se tyto problémy zhoršovaly od roku 1570, a to nejen ve Španělsku, nýbrž v celém Středozeří, což není překvapivé, neboť v druhé polovině 16. století

3 Acuña, Hernando de. *Varias poesías*. Madrid: Cátedra 1982, s. 328, překlad je náš: „la edad gloriosa en que promete el cielo / una grey y un pastor solo en el suelo.“ – Katolická veličenstva (Katoličtí králové = Ferdinand Aragonský a Isabela Kastilská).

4 Lynch, John. *España bajo los Austrias*. Barcelona: Edicions 62 1970, s. 162.

5 Hamilton, Earl J. *American Treasure and the Price Revolution in Spain. 1501–1560*. Cambridge, Mass: Cambridge University Press 1934; Viz Lynch, John. Op. cit., 1970, s. 164.

americké kovy zaplavily Itálii, kde se zdržovali bankéři Filipa II.⁶ V době, kdy se Cervantes zúčastnil velkého vítězství u Lepanta, se ekonomika světa, který pomáhal zachránit, držela na nohou jen zázrakem.

Co stojí za těmito velkými ekonomickými problémy? Pierre Vilar ve svém proslulém článku o době vydání *Dona Quijota* tvrdí, že úpadek Španělska okolo roku 1600 byl daný neschopností této říše začlenit se do rozvoje kapitalismu. Zatímco ostatní země, předně Holandsko, Německo a Anglie, pokládaly základy modernímu obchodnímu a průmyslovému rozvoji, společenské a ekonomické uspořádání ve Španělsku zůstávalo feudální. *Don Quijote* představuje podle Vilara šílenství společnosti, která žila ze zastaralých, anachronických ideálů.⁷

Tato interpretace je bezpochyby diskutabilní. Těžko uvěříme výkladu, dle kterého se Cervantes snažil instruovat své současníky k tomu, aby zanechali heroického a málo realistického chování a věnovali se životu rozumnějšímu a více ekonomickému, více „kapitalistickému“. Avšak historická analýza profesora Vilara se jeví nesporná: Kastilie přispívala ostatním zemím na to, aby se rozvíjely, a sama ustrnula. Neměla střední třídu, téměř postrádala průmysl, nevěnovala se dostatečně státním financím a podporovala ideu, podle níž byla práce nedůstojná. Aby se člověk mohl stát státním úředníkem, musel dokázat, že se neživil rukama: jde o onu známou „čistotu povolání“⁸ a o přesný opak ve srovnání s nepřátelskými státy. Max Weber už dávno vyložil, že protestantský duch byl slučitelný s etikou kapitalismu. Podle smýšlení protestantů se člověk musí soustředit na práci, aby se zavděčil Bohu.⁹ Naopak ve Španělsku byl šířen ideál rentiérství, který hlásal nicnedělání a získávání peněz z půdy či z jiných majetků. I v případě, že byl šlechtic bez peněz, raději nepracoval. Maximálně mohl sloužit jinému pánovi. Nejvýmluvnější literární obraz této situace je ztvárněn v chudém rytíři z románu *Život Lazarilla z Tormesu* (*La vida de Lazarillo de Tormes*). Alonso Quijano je také chudým rytířem, který nemusí pracovat: „oddával [se] ve volných chvílích, tedy bezmála po celý rok, četbě rytířských románů“ (I, 1). Byla snad kniha napsána, aby odsoudila jeho zahálku a nízkou výkonnost? Popravdě řečeno si to nemyslím.

Augustin Redondo nabízí úplně odlišnou interpretaci Quijanovy postavy než Vilar. Upozorňuje na to, že vesnický rytíř Alonso Quijano vyrazil do světa s úmyslem konat dobré činy, místo aby v klidu zůstal ve svém domě a věnoval

6 Braudel, Fernand. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Vol. II: *Destins collectifs et mouvements d'ensemble*. Paris: Armand Colin 2014, s. 170n., 199n.

7 Vilar, Pierre. El tiempo del „Quijote“. In Pierre Vilar. *Crecimiento y desarrollo. Economía e historia. Reflexiones sobre el caso español*. Barcelona: Ariel 1976, s. 332–346, hlavně s. 339. Původně: *Le temps du Quichotte. Europe*, 1956, s. 1–16.

8 Domínguez Ortiz, Antonio – Alvar Ezquerro, Alfredo. *La sociedad española en la Edad Moderna*. Madrid: Istmo 2005, s. 172n.

9 Weber, Max. *Die protestantische Ethik und der „Geist“ des Kapitalismus*. Weinheim: Beltz Athäneum 1996, s. 37n.

se správně „svého majetku“ (I, 1). Nemusel se chtít stát přímo obchodníkem ani řemeslníkem, ale mohl být veden myšlenkou ne-li přímo pracovní, tak přinejmenším praktickou: snahou učinit něco ve službách státu.¹⁰ Proto profesor Redondo dodává, že „v jistém smyslu jde o hrdinu ‚arbitristu‘“.¹¹ Arbitristé byli tehdejší ekonomové a sociologové, kteří ať už ze zájmu či z hlubokého přesvědčení analyzovali problematiku situaci ve Španělsku okolo roku 1600, hledali řešení a navrhovali reformy. Na základě Vilarovy interpretace by don Quijote ztělesňoval neproduktivní feudální život založený na starých hodnotách. Podle Redonda však šílený rytíř jistým způsobem představuje reakci na staré hodnoty. K jakému čtení se tedy přikloníme?

Abychom ekonomický a sociální problém Cervantesovy společnosti prozkoumali hlouběji, zaměříme se na domněle slabou střední třídu ve Španělsku, tedy na fakt, na kterém se historikové shodnou.¹² Už ovšem není tak snadné objasnit příčiny této skutečnosti. Américo Castro přičítal její slabost vyhnání židů a morisků. Podle jeho výkladu historie Španělska tvořili židé na konci středověku jakýsi typ buržoazie: byli lékaři, bankéři, právníky, věřiteli, překladateli atd. Když ve 14. a 15. století konvertovali, aby mohli ve Španělsku zůstat, pokračovali ve stejných činnostech, avšak jako *konvertité*. S nastalou náboženskou jednotou a rostoucí nesnášenlivostí však být konvertitou znamenalo nést si znak nečestnosti a od něj se odvíjející společenskou nemilost, kterou ztělesňovalo inkviziční pronásledování. Činnosti této začínající buržoazie se dle Castra staly nežádoucími: „jakákoli forma odborné či duchovní práce se zdála být záležitostí maurskou či židovskou.“¹³

Historiografický výklad Castra byl velmi kritizován.¹⁴ Joseph Pérez například uvádí, že „ze zachovalých dokumentů nevyplývá početně drtivá přesila židů v řemeslné výrobě. Teze Américo Castra o údajné odborné neschopnosti Kastilců při přezkoumání neobstojí.“¹⁵ I přesto ale nemůžeme Castrovi odepřít odvahu, s níž mezi akademiky podnítil vědomí o tom, že Španělsko bylo více než „kladivem na kacíře, světlem Tridentu, mečem Říma, kolébkou svatého Ignáce“.¹⁶ Problém konvertitů byl skutečný, avšak socioekonomické nesnáze doby Habsburků nejen zahrnovaly, ale rovněž přesahovaly meze tohoto problému.

-
- 10 Jak se výslovně říká v první kapitole prvního dílu, Quijano se stane rytířem „ku prospěchu obecnému“ (I, 1).
- 11 Redondo, Augustin. *Otra manera de leer el Quijote*. Madrid: Castalia 2000, s. 60.
- 12 Lynch, John. Op. cit., 1970, s. 141.
- 13 Castro, Américo. *De la edad conflictiva*. Madrid: Taurus 1976, s. 68. Viz také *España en su historia. Cristianos, moros y judíos*. Barcelona: Crítica 1984, s. 485n.
- 14 Ansenio, Eugenio. *La España imaginada de Américo Castro*. Barcelona: Crítica 1992, *passim*.
- 15 Pérez, Joseph. *Historia de una tragedia. La expulsión de los judíos de España*. Barcelona: Crítica 2004, s. 81.
- 16 Menéndez Pelayo, Marcelino. *Historia de los heterodoxos españoles*. Vol. II. Madrid: Homo legens 2007, s. 907.

Když se mluví o slabé španělské střední třídě, neznamená to, že by neexistovala vůbec. Bartolomé Benassar připomíná, že velká část vysoce postavených úředníků, kteří budovali moderní a úřednický stát Habsburků, byli „učenci“ a tvořili jistý druh střední třídy. Sám Benassar upřesňuje své tvrzení připomenutím toho, že většinu univerzitních studentů tvořili druhorození synové šlechtických rodin.¹⁷ Ale studovali také někteří chudí, jako například Francisco de los Cobos, později všemocný tajemník Karla V.¹⁸ Když nahlédneme do *Topografických přehledů (Relaciones topográficas)*, tedy do výpisů španělských měst, které byly vytvořeny pro výběr daní Filipem II. v roce 1575, všude nalezneme řemeslníky, onu pomyslnou střední třídu. Nebylo jich mnoho, ale existovali. Například v Daimielu, jenž měl okolo 8900 obyvatel, žili „obchodníci a také krejčí, tkalci, ševci a další povolání odborná“,¹⁹ v Campo de Criptana (4500 obyvatel) „se vyrábí sukna lepší než na jiných místech“²⁰ a v Almadénu s pouhými 2000 obyvateli „se žije z obdělávání půdy, chovu dobytka a výroby sukna“,²¹ přestože nejspíše za přispění rtuťového dolu. Braudel spočítal výskyt řemeslníků v oblasti Středozemního moře a výsledek je působivý: šest milionů řemeslníků z celkové populace šedesáti nebo sedmdesáti milionů lidí (včetně muslimského břehu).²²

Tato data nám slouží k tomu, abychom nesklouzávali k ukvapeným závěrům a například netvrdili, že „ve Španělsku nebyla střední třída“. V každém případě se zdá, že ekonomické uspořádání země stavu věcí moc neprospělo. Nejednalo se o problém náboženských hodnot a čistoty krve (přinejmenším nikoli výhradně), nýbrž o ekonomický a politický problém rozdělení bohatství. Je možné, že jedním z rozhodujících momentů v historii tohoto rozdělování bylo povstání komunerů (1520–21). Karel si s sebou do Španělska přivezl vlámské rádce, kterým daroval významná místa a moc. A to Španěly popudilo. Různá města (Toledo, Segovia, Burgos atd.) se vzbouřila, nejprve za pomoci šlechty. Mohlo by se zdát, že šlo o jakýsi druh občanské války mezi skupinami s opačným názorem na královského následníka, avšak nebylo tomu tak. José Antonio Maravall povstání interpretuje jako snahu měst, v nichž se shromáždila buržoazie, získat svobodu, a proto celou událost popisuje jako první moderní revoluci.²³ A Joseph Peréz dokázal, že jeden z důvodů povstání (samozřejmě mezi mnoha jinými) byl ekonomický: města, která se věnovala textilnímu průmyslu, chtěla, aby se vlna neexportovala na sever Evropy,

17 Benassar, Bartolomé. *La España del Siglo de Oro*. Barcelona: Crítica 2004, s. 41n., 48n.

18 Lynch, John. Op. cit., 1970, s. 70.

19 *Relaciones histórico-geográfico-estadísticas de los pueblos de España hechas por iniciativa de Felipe II: Ciudad Real*. Ed. Viñas Mey, Carmelo – Paz, Ramón. Madrid: CSIC 1971, s. 231.

20 Tamtéž, s. 170. V textu se mluví o „paños diezyochenos“, tedy o suknech utkaných z 1800 nití.

21 Tamtéž, s. 51.

22 Braudel, Fernand. Op. cit., 2014, s. 95. Je důležité dodat, že Braudel do tohoto čísla zahrnuje všechny členy rodin, které se živily řemeslnou prací.

23 Maravall, José Antonio. *Las comunidades de Castilla*. Madrid: Alianza 1984, s. 25.

nýbrž aby zůstala ve Španělsku. Ale vlna byla v rukou velkých pánů, kteří upřednostňovali její export přes Burgos a Kantabrijské moře na sever Evropy. S porážkou komunerů byl zničen i malý španělský textilní průmysl.²⁴ Šlechta se postavila na stranu Karla V. (který byl v té době na cestě do Itálie kvůli korunovaci na císaře), opustila stranu komunerů a povstání bylo potlačeno.²⁵ Velcí vývozci a Mesta, sdružení chovatelů ovcí, si zachovali svá privilegia. Španělsko se muselo spokojit s vývozem vlny a dovozem látek, stalo se zemí pastýřů a rentiérů, místo aby se proměnilo v zemi tkalců. I přesto v této době, dokonce i v malých vesničkách, nalezneme menší manufakturní činnost. Jednou z postav, které Sancho Panza potkává při své noční obchůzce po ostrově Barataria, je právě tkadlec, chlapec vcelku inteligentní, a Sancho mu odpustí, že se chová trochu vzpurně (II, 49).

Tentýž problém vyvstal ohledně povstání morisků v roce 1568. V tomto století byl na morisky,²⁶ kteří zůstali ve Španělsku po pádu Granady v roce 1492, vyvíjen obrovský nátlak, aby asimilovali křesťanskou kulturu a náboženství. Katolická veličenstva jim při kapitulaci Granady slíbila, že si budou moci zachovat svůj oděv, jazyk a náboženství. Na tyto sliby se časem zapomělo a bylo usilováno pouze o jejich přizpůsobení.²⁷ V proslovu jednoho kapitána morisků, který vyzýval svůj lid k povstání v roce 1568, se dle svědectví Diega Hurtada de Mendoza na tento problém naráží: „Nedovolí nám mluvit naším jazykem; a my španělštině nerozumíme [...]. Nutí nás odložit náš šat a obléci se jako Kastilci. [...] každý národ, každá profese a každý stav se obléká dle svého a všichni jsou křesťané; a když se my Maurové oblékáme na maurský způsob, je to, jako bychom si nesli zákon v oblečení, a ne v srdci.“²⁸ Domínguez Ortiz a Bernard Vincent připomínají, že jednou z příčin povstání byly i daně, které znemožňovaly výrobu hedvábí, jeden z hlavních zdrojů ob-

24 Pérez, Joseph. *Los Comuneros*. Madrid: Historia 16 2005, s. 11n., 87–92. V *Topografických přehledech království toledského* se říká, že když Karel V. vstoupil na začátku století do města, přišlo ho přivítat více než tisíc zpracovatelů vlny, ale v roce 1678 už jich bylo pouze sto. Úpadek dle informátora nastal „z důvodu nedostatku vlny“. Viz *Relaciones histórico-geográfico-estadísticas de los pueblos de España hechas por iniciativa de Felipe II: Reino de Toledo*. Madrid: CSIC 1951–1963, s. 525–526.

25 Katolická veličenstva se do historie zapsala svou snahou usmířit a zkrotit šlechtu, které odňala politická privilegia ve snaze zřídit centralizovanější stát. Avšak všichni moderní historikové se shodují na tom, že se šlechtou naopak dohodla zachování jejich sociálních a ekonomických výsad. Viz například Domínguez Ortiz, Antonio. *El Antiguo Régimen: Los Reyes Católicos y los Austrias*. Madrid: Alianza 1977, s. 13; Gerbet, Marie-Claude. *Las noblezas españolas en la Edad Media. Siglos XI–XV*. Madrid: Alianza 1997, s. 329; Quintanilla Raso, María Concepción. La alta nobleza, consolidación y engrandecimiento de los señores de título en el reinado isabelino. In María C. Quintanilla Raso. *La nobleza señorial en la corona de Castilla*. Granada: Universidad de Granada 2008, s. 279–319.

26 Španělský výraz *morisco*, *moriscos* používáme v počestěné podobě *morisko*, *moriskové*.

27 Cardillac, Louis. *Moriscos y cristianos. Un enfrentamiento polémico (1492–1640)*. Madrid: FCE 1979, *passim*.

28 Hurtado de Mendoza, Diego. *Guerra de Granada*. Madrid: Castalia 1970, s. 116–117.

živý morisků.²⁹ Po potlačení povstání tato výroba taktéž zmizela. Zachovala se pouze po nějakou dobu na východním pobřeží Španělska, ale nakonec byli moriskové vyhnáni i odtamtud.

Dle Benassara bylo ve Valladolidu na začátku 17. století 166 morisků, kteří byli z Granady nejspíše vypuzeni při povstání v roce 1568 a již provozovali řemeslo (byli tedy řemeslníky, střední třídou) nebo pracovali v sadech.³⁰ Je možné, že velmi pracovití moriskové by se do společnosti nakonec začlenili, ale tu možnost nedostali. Za vlády Filipa III. se v roce 1609 úředně vyhlásilo jejich vyhnání (došlo k tomu mezi vydáním prvního a druhého dílu *Dona Quijota*). Ekonomické důsledky byly velmi negativní: Španělsko přišlo o velmi čínorodou část obyvatelstva. Mnoho zemědělských oblastí, zvláště na východním pobřeží, zůstalo opuštěných. Cervantes na tuto historickou událost naráží v 54. kapitole druhého dílu: Sancho Panza se těsně poté, co se vzdává vlády nad ostrovem, setkává se svým sousedem, moriskem Ricotem. Jedná se o pozoruhodnou kapitolu. Ricote se cítí být Španělem, přestože je morisko („Kdekoli teď dlíme, oplakáváme Španělsko, neboť ať tak či onak, je to naše kolébka a otčina,“ nařiká Ricote, II, 54), a proto se vrací ilegálně do země. Žádá Sancha o pomoc, dokonce mu nabízí část pokladu, který zakopal, ale Sancho mu odpovídá, že nemůže překročit královské zákony tím, že by pomohl uprchlíkům. Avšak i přes jeho negativní odpověď spolu pojedí a popijí a při loučení se obejmou jako přátelé. Je těžké zjistit, jestli Cervantes, autor tak těžko postižitelný, kritizoval absurdní a nespravedlivé vyhnání z roku 1609. Tento názor hájí Márquez Villanueva, ale ostatní to vidí poněkud jinak.³¹ V každém případě je jisté, že *Don Quijote* je propojen se skutečnými problémy soudobého Španělska, a přestože se jeho realismus značně odlišuje od realismu 19. století, je možné ho číst „v dialogu“ s historií. Tento román o literatuře, který byl podle některých napsán, aby vyvolával smích, je taktéž knihou vyprávějící o tom, co se dělo ve skutečném světě. Podle některých interpretací se v Cervantesově románu projevuje autorova kritika politické situace ve Španělsku a jeho citlivost vůči problémům soudobé společnosti.

Děj *Dona Quijota* je umístěn do skutečného Španělska, které známe z historických zdrojů. Don Quijote a Sancho Panza cestují v kraji La Mancha po liduprázdných místech. Podle Braudela odpovídá tato pustina skutečnosti: Evropa a předně Kastilie byly okolo roku 1600 neobydleným územím.³² Ale v případě Španělska se toto vyliďnění v zemědělské oblasti prohloubilo v dru-

29 Domínguez Ortiz, Antonio – Vincent, Bernard. *Historia de los moriscos*. Madrid: RO 1978, s. 31.

30 Benassar, Bartolomé. *Valladolid au siècle d'or. Une ville de Castille et sa campagne au XVIe siècle*. Paris, La Haye: Mouton 1967, s. 417.

31 Márquez Villanueva, Francisco. El morisco Ricote o la hispana razón de estado. In Francisco M. Villanueva. *Personajes y temas del Quijote*. Madrid: Taurus 1975, s. 229–335. Více viz kapitola 1.7. „Cervantesovi moriskové: Ricote a Anna Felicie“ v druhé části této monografie.

32 Braudel, Fernand. Op. cit., 2014, s. 60.

hé polovině 16. století: lid opouštěl venkov, vesnice a městečka byly ničeny. Tento fenomén se velmi dobře projevuje v *Topografických přehledech*.³³ Jaké byly příčiny tohoto úpadku?

Daně, především takzvaná *alcabala* (desátek z koupě a prodeje), se vy měřovaly pro každou obci podle odhadu obchodních aktivit po dohodě s královským dvorem a takto stanovená částka, kterou měla obec odvádět, byla neměnná. Nižší šlechtici, hidalgové, tyto daně neplatili, pouze vybraná část obyvatelstva, takzvaní *pecheros*. Pokud z města někteří obyvatelé odešli, zbylí museli platit více, neboť obnos zůstával stejný. A naopak, jestliže se ve městě usídlilo více lidí, daňové zatížení se snížilo. Z tohoto důvodu se obyvatelstvo shromažďovalo ve velkých městech, opouštělo malé obce, a tím pádem i zemědělské práce.

Na druhou stranu prodávala koruna obce, které spadaly pod její pravomoc, neboť neustále potřebovala peníze. Mnohá města a obce však nechtěly patřit nějakému pánovi, a tak králi raději zaplatily, aby podléhaly pouze jemu. Musely se však často zadlužit anebo prodat obecní půdu. Výsledkem tohoto procesu byly obce, předně ty nejmenší, které ztrácely své majetky, zadlužily se a často také nakonec zanikly.³⁴ Mnohdy to vedlo k následující situaci: mlýn patřil klášteru, valchovna šlechtici, který bydlel na královském dvoře, pastviny Mestě, les plný zvěře musel zůstat nedotčen, protože patřil vévodovi nebo markýzovi. Rolníci nepatřilo nic. Don Quijote a Sancho projíždějí prázdnou oblastí La Mancha. Skutečně tomu tak bylo a šlo o důkaz úpadku země. Ale na druhou stranu nečteme na stránkách románu o denním boji o přežití uprostřed hroutící se ekonomiky, manchský prostor se zdá poznamenaný jistou „rurální prosperitou“.³⁵ Víme, že na konci 16. století zde byl hlad a mor, ale v románu jimi nikdo netrpí. Jak ukazuje Ernest Templin, představení sedláků v románu tíhne k idealizaci a z celkového pohledu je nutno uznat, že Cervantesův realismus vyrovnává vysoká dávka idealismu.³⁶

I přesto však trváme na tom, že v knize se mezi řádky setkáme s jistými skutečnými problémy soudobého Španělska. Například vévoda s vévodkyní na svém malém dvoře, který se zdá vzdálen ubohosti běžného života, má dluhy. To je také důvodem, proč vévoda nezakročí vůči svůdci dcery doni Rodríguezové: „a to jenom proto, že svůdcův otec je tak bohatý a půjčuje vévodovi často peníze a někdy se za něho i zaručí, když už je dluhů příliš mnoho,

33 Například Bolaños, kde se počet obyvatel snižuje z 300 na 200 (s. 133), či Montiel, který dříve býval větší (s. 348) apod. *Relaciones histórico-geográfico-estadísticas de los pueblos de España hechas por iniciativa de Felipe II: Ciudad Real*. Op. cit., 1971.

34 Domínguez Ortiz, Antonio – Alvar Ezquerro, Alfredo. Op. cit., 2005, s. 183n. Dále Vassberg, David. *Tierra y sociedad en Castilla. Señores, „poderosos“ y campesinos en la España del siglo XVI*. Barcelona: Crítica 1986, *passim*.

35 Redondo, Augustin. Op. cit., 2000, s. 67.

36 Templin, Ernest H. *Labradores in the Quijote*. HR. 1963, núm. XXX, s. 21–51.

takže si ho náš pán nechce pohněvat.“ (II, 48) Dvůr, který se zdá tak zářivý a plný žertů, je ve skutečnosti zruinovaný, a co je horší, vévoda s vévodkyní kvůli tomu zanedbávají své povinnosti. S tímto problémem se ale v jistém smyslu potýkala celá země.

Španělsko doby Cervantesovy je bezpochyby Španělskem upadajícím. A v průběhu 17. století se bude situace zhoršovat, barokní společnost získá „nenapravitelné vědomí úpadku“.³⁷ Napsal snad Cervantes svůj román, aby úpadek vyjádřil? Odpovědět na tyto otázky není vůbec jednoduché. Nejlepší díla Góngorova, Quevedova či Graciánova se dají interpretovat skrze rozčarování, zklamání. Svět nás klame, očarovává nás svou nádherou. Moudrý muž by měl rozpoznat, že jeho bohatství ve skutečnosti neexistují a jeho krásy nepřetrvají. Musí se zbavit iluzí. Vše je falešné, „vše je přetvářka“,³⁸ vše je jen zdání. Nebylo by těžké vypátrat tento pocit v *Donu Quijotovi*. Oscilace mezi zdáním a realitou je dokonce jedním ze stěžejních témat díla. Toto neustálé klamání reality, která se nenechá jednoduše interpretovat, nakonec vzbuzuje pocit únavy: „Ten náš svět je skutečná pavučina navzájem se protínajících lstí a nástrah. Zde já už víc udělat nemohu,“ říká chudák Quijote těsně předtím, než se setká s vévodou a vévodkyní, kteří ho podrobí otravné a nevhodné maškarádě, jen aby se pobavili (II, 29). Je zmoudření šíleného rytíře také příkladem ztráty iluzí? Na konci románu, kdy don Quijote nabude znovu rozumu a stane se opět Alonsem Quijanem, v této tak smutné chvíli, kdy si na své smrtelné posteli uvědomí klam rytířských románů, pronese přesně tato slova: „trápí mě jenom, že se toto poznání dostavilo tak pozdě.“ (II, 74) Slovem „poznání“ se zde překládá „desengaño“, typický barokní pojem, který vyjadřuje pocit zklamaného prozření. Když procitne po svém sestupu do jeskyně Montesinovy, říká: „teď jsem poznal až k jádru, že všechny radosti tohoto života pomínou jako pouhý sen a stín nebo uvadnou jako polní květ.“³⁹ (II, 22) Cervantesův román by se mohl číst jako symbol zklamání, který odkazuje na celou generaci, jež měla heroické sny, nebo jako předznamenání barokní ztráty iluzí.

Avšak přestože se román zabývá mnohými problémy, které znepokojovaly Góngoru, Queveda nebo Graciána, není možné říci, že Cervantesova díla jsou názorným příkladem barokní literatury. Jeho ideál slávy, důstojnosti člověka, jeho dědictví pastýřské a vybraný jazyk to mimo jiné znemožňují. Jak říká Marcel Bataillon, Cervantesova díla „se koupou v duchu renesance jako v paprscích zapadajícího slunce“.⁴⁰ Možná je tento náhled klíčový, možná Cervantes vyjadřuje ideály renesance v době jejího úpadku a zmizení. V rám-

37 Maravall, José Antonio. *La cultura del barroco*. Barcelona: Ariel 2000, s. 96.

38 Quevedo, Francisco de. *El mundo por de dentro*. In Francisco de Quevedo. *Sueños y discursos*. Madrid: Castalia 1993, s. 280.

39 pátá kapitola druhé části: „Montesinova jeskyně“.

40 Bataillon, Marcel. *Erasmus y España*. Madrid: FCE 1998, s. 777.

ci této problematiky bývá *Don Quijote* obvykle vykládán dvěma protikladnými způsoby – dle ducha reformace, nebo protireformace.

Španělsko doby Cervantesovy je Španělskem protireformačním. Karel V. se po většinu své vlády snažil svolat koncil, který by ukončil protestantské schizma. Když se koncil konečně uskutečnil, posloužil spíše k posílení rozkolu. Tridentský koncil začal v roce 1545, dva roky nato byl přerušen kvůli bitvě u Mühlberku a byl ukončen v roce 1563. Domínguez Ortiz je přesvědčen, že odpovědnost za rozhodnutí koncilu neslo předně Španělsko.⁴¹ Filip II. nejenže zveřejnil tridentské výnosy, ale proměnil je v platné zákony, pouze s výjimkou těch, které by ovlivnily svrchovanost koruny.⁴² Úřední přílnutí k ortodoxní katolické církvi se tím ještě posílilo. Skončila doba, v níž se dialog zdál možný. Španělsko se uzavřelo samo do sebe. Tendence, již můžeme spatřit už v době vlády Karla V., byla dovršena: působení inkvizice přitvrdilo, Španělům bylo zakázáno studovat na zahraničních univerzitách, společnost se stala odmítavou.⁴³ Není možné tvrdit, že by duchovní a náboženská literatura byla v první polovině 16. století málo zastoupená, zapomněli bychom tak na bratry Valdésovy, na Francisca de Osunu a Bernardina de Lareda, na svatého Ignáce a další. Avšak v druhé polovině tohoto století má vliv i na beletrii. Názorným příkladem je *Život Guzmána z Alfarache (Vida de Guzmán de Alfarache, 1599 a 1604)* Matea Alemána.

Tento geniální román, který by byl nejlepším ve své době, kdyby Cervantes nevydal *Dona Quijota*, vypráví o příhodách pikara, jenž je na konci svého života odsouzen na galeje. Tam, v propasti největšího utrpení, dochází (po noci plné pokání a osvícení) k jeho náboženské proměně: „a když jsem se probudil, shledal jsem, že jsem se změnil, že to již nejsem já se svým starým srdcem. Poděkoval jsem Pánubohu a požádal jsem ho, ať nade mnou drží ochrannou ruku.“⁴⁴ Mateo Alemán ve svém díle následuje vzor z *Vyznání* svatého Augustina. Pikaro se stává důkazem, že jediné hodnoty, jež nás mohou spasit ve zkažené a bídné společnosti, jsou náboženské. Totéž se ale nedá říct o Lazarillovi z Tormesu, jenž je stejně zkažený jako ti, co ho obklopují, a nikdy se neopraví, dokonce se o to ani nepokusí. Mateo Alemán, syn lékaře konvertity, je příkladem náboženského obratu, který v protireformační literatuře nastal.

A Cervantes? Existuje poměrně velká skupina vědců, podle níž „byl Cervantes nasáklý ideologií protireformace“.⁴⁵ Svě tvrzení dokládají platonickou láskou a cudností rytíře, úctou k církevní autoritě, ke svatým obrazům

41 Domínguez Ortiz, Antonio. Op. cit., 1977, s. 238.

42 Lynch, John. Op. cit., 1970, s. 320.

43 Domínguez Ortiz, Antonio. *La España del Quijote*. In DQRA. Vol. I, s. 1412.

44 Alemán, Mateo. *Guzmán de Alfarache*. Madrid: Cátedra 1998, s. 506 (III, 8). Překlad je náš.

45 Moreno Báez, Enrique. *Perfil ideológico de Cervantes*. In *Suma cervantina*. Ed. Avalue-Arce, Juan Bautista – Riley, Edward C. London: Tamesis Books 1973, s. 247.

a relikviím apod.⁴⁶ Román *Persiles a Sigismunda* by byl také inspirován touto ideologií: milenci musí projít celou Evropou, aby se nakonec mohli vzít v Římě, v centru katolicismu.⁴⁷ Neexistuje však jednoznačná shoda v tom, že by *Persiles* byl čistě protireformační.⁴⁸ Někteří kritici dokonce spatřují v *Donu Quijotovi* přímý vliv tridentských výnosů, a to už se jeví jako rozporuplné.⁴⁹ Zastánci tohoto názoru se ale neshodnou na významu hlavní postavy, na donu Quijotovi. To dokazuje menší polemika, která se odehrála na stránkách časopisu *Nueva Revista de Filología Española* v roce 1948. Profesor Helmut Hatzfeld prohlásil, že don Quijote je zlostný, vilný, zbabělý, arogantní a svévolný, že tedy ztělesňuje přesný opak asketického ideálu, který prosazoval tridentský koncil. Podle Hatzfelda můžeme knihu považovat za protireformační pouze při výkladu, že se Cervantes od svého hlavního hrdiny distancuje a používá ho jen na to, aby ukázal neúspěch reformační spirituality, proti které tridentský koncil bojoval.⁵⁰ Profesor Amado Alonso s tím nesouhlasil, dle jeho názoru je zřejmé, že don Quijote není asketa ani dokonalý křesťan, avšak jeho záměry jsou v souladu s evangeliem. Je hříšník, který ale i přes své hříchy miluje církve a věří v Ježíše Krista a dokazuje to láskou k bližnímu. Takto dle Alonsa kniha naplňuje tridentskou ideologii.⁵¹ Oba tedy rozdílnými způsoby dojdou k témuž: *Don Quijote* je románem protireformačním.

Vedle této interpretace najdeme hlasy, které jsou přesvědčené, že Cervantesova zbožnost je spíše reformační. Španělská reformace vděčila do značné míry za svou existenci impulzu, jež jí dal kardinál Cisneros, přestože mezi její přímé předchůdce patří *devotio moderna* a nordická mystika, která se rozvíjela v Evropě od 14. století. Mnoho zásadních knih tohoto proudu bylo přeloženo a vydáno ve Španělsku na počátku 16. století, jako například *Vita Christi* Ludolfa Saského „Kartuziána“, jež byla vytištěna v Alcalá mezi roky 1502 a 1503. Právě Alcalá se stalo zásadním centrem nového křesťanského humanismu a reformace, předně díky univerzitě, kterou zde založil Cisneros a jež fungovala od roku 1509–10. Profesori této univerzity (mezi nimi byl

46 Casaldueiro, Joaquín. *Sentido y forma del Quijote (1605-1615)*. Madrid: RO 1970, s. 37, 62–63, 176 atd.

47 Cervantes, Miguel de. *Los trabajos de Persiles y Sigismunda*. Madrid: Castalia 1987; český překlad: *Persiles a Sigismunda. Severský příběh*. Přel. Josef Forbelský. Praha: Academia 2016.

48 Jen jeden krásný příklad: Günter, Georges. La pluridiscursividad del *Persiles*. In *Visiones y revisiones cervantinas: actas selectas del VII Congreso Internacional de la Asociación de Cervantistas*. Ed. Strosetzki, Christoph. CEC: Alcalá de Henares 2011, s. 37–50.

49 Hatzfeld, Helmut. *El Quijote como obra de arte del lenguaje*. Madrid: CSIC 1972, s. 131–151; Descouzis, Paul M. Reflejos del Concilio de Trento en el „Quijote“. *Hispania*. 1964, vol. XLVII, núm. 3, s. 479–484, a *Cervantes a nueva luz. I. El Quijote y el Concilio de Trento*. Frankfurt: Klostermann 1966.

50 Hatzfeld, Helmut. ¿Don Quijote asceta? *NRFH* 1948, vol. II, núm. 1, s. 57–70.

51 Alonso, Amado. Don Quijote no asceta, pero ejemplar caballero y cristiano. *NRFH* 1948, vol. II, núm. 4, s. 333–359.

i Antonio de Nebrija, který však později odešel)⁵² dokončili v roce 1517 vícejazyčnou edici Bible (*Biblia Políglota Complutense*), filologický a typografický div své doby.⁵³ Ve studijní atmosféře univerzity Alcalá, plně intelektuální zvědavosti, vzkvétala duchovní literatura a společně v ní žily různé proudy, které usilovaly o zlepšení církve, některé z nich však byly považovány za kacířské.

Jedním z těchto proudů byli takzvaní *alumbrados* (osvícení), kacířská skupina původně španělská, která vznikla v provinciích Guadalajara a Toledo. Isabel de la Cruz a Pedro Ruiz de Alcaraz, přední vůdci tohoto hnutí, začali kázat okolo roku 1511, ještě před vlivem Erasma a Lutera na Iberský poloostrov, a inkvizice je odsoudila až v roce 1525.⁵⁴ Hlásali niternější zbožnost, která by nebyla tak obřadní, a tudíž by se více osamostatnila od církevních institucí; dobrým příkladem tohoto druhu zbožnosti je Juan de Valdés, *alumbrado*, který v Alcalá studoval.⁵⁵ Přestože nešlo o stejná učení, v mnoha důležitých aspektech se *alumbrados* shodovali s Erasmem Rotterdamským a Luterem. Právě proto se jimi začala inkvizice zabývat, až když luteránské nebezpečí přicházelo do Španělska. Protože inkvizitoři viděli pouze shodné části jejich nauk, považovali je nesmyslně za „luterány“.

V roce 1517 pozval Cisneros Erasma do Alcalá, aby přednášel na tamní univerzitě, ale Erasmus nabídku odmítl; Španělsko se mu zdálo zemí příliš semitskou.⁵⁶ Byla to jistě škoda, protože španělský akademický svět si jeho práce velmi vážil. Jeho díla doslova zaplavila zemi mezi lety 1527 a 1535. V roce 1526 přeložil Alonso de Madrid *Příručku božího bojovníka* (*Enchiridion militis christiani*), která se ve Španělsku stala nebyvale úspěšnou. Sám císař a Velký inkvizitor Alonso de Manrique Erasma veřejně podporovali.⁵⁷ Výklad křesťanství Erasma Rotterdamského neodmítal oficiální dogma, ale považoval ho za druhořadé ve srovnání s důležitějším prvkem: opravdovou láskou, zvnitřněním *philosophia christi*. V konečném důsledku jde o tutéž tendenci „k vnitřní zbožnosti“, která pocházela z reformátorských proudů pozdního středověku a byla společná celé reformaci.⁵⁸

Jedním z důsledků tohoto obratu k vnitřní zbožnosti, kterou zaznamenáváme jak u *alumbrados*, tak v učení Erasmově, je odmítnutí ústní modlitby,

52 Sáenz-Badillos, Ángel. *La filología bíblica en los primeros helenistas de Alcalá*. Estella: Verbo divino 1990, s. 161n.

53 Bataillon, Marcel. Op. cit., 1998, s. 10n.

54 Márquez, Antonio. *Los alumbrados*. Madrid: Taurus 1980 (1970), s. 62n; Nieto, José. *Juan de Valdés y los orígenes de la Reforma en España e Italia*. Madrid: FCE 1979, s. 112n.

55 Cione, Edmondo. *Juan de Valdés. La sua vita e il suo pensiero religioso*. Napoli: Fausto Fiorentino Editore 1963, s. 19.

56 Bataillon, Marcel. Op. cit., 1998, s. 77.

57 Tamtéž, s. 190n., 279n.

58 Úryvek viz Šmahel, František. *Husitská revoluce*. Sv. II: *Kořeny české reformace*. Praha: Univerzita Karlova 1993, s. 44. Odkazuje se na knihu *Malogranatum* ze 14. století, jež pochází ze zbraslavského kláštera. Je evidentní, že zbožnost Erasмова a ostatních reformátorů má svá specifika. V tomto úvodu ale nemáme prostor se těmto rozdílům věnovat.

tedy způsobu modlení se, jenž spočíval v mechanickém omílání frází, které modlíci se člověk opakoval, aniž věděl, co říká. Existuje celá dlouhá tradice, která má kořeny v reformaci a obhajuje modlitbu vnitřní. Francisco de Osuna ve své knize *Třetí duchovní slabikář* (*Tercer abecedario espiritual*, 1527), kterou dobře znala svatá Tereza (text jí doporučil její strýc Pedro Sánchez de Cepeda),⁵⁹ otevřeně prohlašoval, že vnitřní modlitba je lepší.⁶⁰ Když se ptají Pedra de Urdemalase, protagonisty *Cesty do Turecka* (*Viaje de Turquía*), podle Bataillonova vrcholného díla španělského erasmismu, jak se modlí, odpoví: „S otevřeným srdcem a nitrem jsem vypálil z arkebuzy do nebe takovou střelou, že se zdálo, že dosahuje až tam, kde je Bůh.“⁶¹ Svatá Tereza se musela v druhé polovině 16. století (v období vrcholné protireformace) uchýlit k obraně vnitřní modlitby (Je snad mystika něčím jiným než specifickou formou vnitřní modlitby?), ke hře se sylogismy, a nakonec prohlásila, že přestože vnitřní modlitba je lepší, jsou si oba způsoby ve své podstatě rovné: „Budu vám to vždy zdůrazňovat, sestry, kdykoliv si na to vzpomenu, abyste spojovaly ústní modlitbu s rozjímavou.“⁶² Ve skutečnosti bylo po roce 1525 nebezpečné obhajovat vnitřní modlitbu, neboť byla inkvizicí v ediktu proti *alumbrados* explicitně prohlášena za kacířskou.⁶³

Jak toto všechno souvisí s *Donem Quijotem*? Ve 26. kapitole prvního dílu napodobuje don Quijote v pohoří Sierra Morena Amadíse Waleského a kaje se stejně jako tento rytíř, který se poté, co ho odmítla jeho dáma Oriana, uchýlil s jedním poustevníkem do ústraní hor. A protože Sancho odešel, aby předal dopis Dulcinee, ocitá se don Quijote o samotě. Napadá ho, že se pomodlí, a jelikož nemá růženec, vyrobí si ho tak, že roztrhne „docela jeden z cípů košile“ (I, 26), tedy ze svého spodního prádla. A na růženci vyrobeném tímto velkolepým způsobem se zoufalec, který se rozhodl nahý třeštit a bláznit (jak sám říká) kvůli lásce k Dulcinee, „odmodlil [...] tolik Zdrávasů, že by se jich ani nejlepší počtář do smrti nedopočetl“ (I, 26). V originále jsou modlitby vypočteny ještě výrazněji a konkrétněji: „rezó más de un millón de Avemarías,“ doslova: „pomodlil se více než milion Zdrávasů.“ A nyní to nejzajímavější, tato věta byla v druhém vydání vymazána. Podle América Castra ji nevyňala inkvizice, ale sám Cervantes, a jedná se proto o případ autocenzury. Proč by to Cervantes dělal? Protože se zdá, že si zde tropí žerty z ústní modlitby. Tato ironie by mohla ukazovat, že Cervantes dal přednost vnitřní modlitbě a že

59 Teresa de Jesús. *Libro de la vida*. (IV, 6) In Teresa de Jesús. *Obras completas*. Madrid: BAC 1972, s. 35; Efrén de la Madre de Dios – Steggink, Otger. *Tiempo y vida de Santa Teresa*. Madrid: BAC 1968, s. 71; Pérez, Joseph. *Thérèse d'Avila*. Paris: Pluriel 2014, s. 22.

60 Osuna, Francisco de. *Tercer abecedario espiritual*. Madrid: BAC 2005, s. 363, traktát XIII, kap. 3. Osuna uvádí: „es muy más excelente“, tedy doslova „je mnohem více vynikající“.

61 *Viaje de Turquía*. Madrid: Cátedra 1995, s. 265.

62 Terezie od Ježíše. *Cesta k dokonalosti*. Přel. Josef Koláček. Vimperk: Nakladatelství Tiskárny Vimperk 1991, s. 109 (XXII, 3).

63 Márquez, Antonio. Op. cit., 1980, s. 233.

erasmismus a ostatní reformační proudy mu byly blízké, protože útočily, jak jsme viděli, na ústní modlitbu jako na znak obřadní a povrchní religiozity. Je-li však Cervantes nechtěl mít potíže, neuctivý komentář, který v prvním vydání přešel, z textu raději vyňal.⁶⁴

Další textový důkaz uvádí také Castro: ve 36. kapitole druhého dílu se vévodkyně snaží přesvědčit Sancha, že se musí zbičovat, aby mohl osvobodit Dulcineu. V tento okamžik sama pronese větu, která by se však dala také vztáhnout na její chování: „skutky milosrdenství, koná-li je někdo s myslí nerozhodnou a vlašnou, nic neznamenaají a nepřinesou nikomu užitek.“ (II, 36) Španělská inkvizice tuto větu z textu v roce 1632 vyňala. Nacházela v ní doktrínu blízkou luteránství, která byla na tridentském koncilu zakázána: při konání dobrých skutků je důležité, zdali je dotčným ve stavu milosti. Pokud člověk není doopravdy dobrý, vnitřně čistý, jestliže má jiné důvody, dílo ztrácí před Bohem hodnotu. Castro dokládá, že tato idea je v souladu s tradicí vnitřní zbožnosti, která pochází ze 14. století. Nicméně ji můžeme najít ve španělských duchovních spisech druhé poloviny 16. století, v textech, které byly velmi často rovněž zakázány. Castrův závěr je promyšlený a rozvážný: „Nemyslím si, že by Cervantes touto větou, kterou Velký inkvizitor odsoudil za nebezpečnou, něco složitě sledoval; ale to, že se v *Donu Quijotovi* objeví, je na druhou stranu ve shodě s intimním a ne běžným křesťanstvím Cervantesovým.“⁶⁵

Je těžké přiklonit se na jednu či druhou stranu této polemiky, ale některé argumenty zastánců protireformačního výkladu se jeví vágní. Například je jisté, že Sancho se chlubit tím, že má „na duši čtyři prsty sádla dobrého křesťanství“ (II, 4).⁶⁶ Narážkou na vepřové sádlo Sancho vlastně říká, že je „starý křesťan“ (španělsky „cristiano viejo“) a nemá žádné židovské nebo maurské předky. Nicméně to nutně neznamená, že by Sanchova víra byla příkladná, jak tvrdí Enrique Moreno Báez.⁶⁷ Spočívá snad víra v tom, nemít nekřesťanské předky? Tento literární vědec nepochopil Cervantesovu ironii: Sancho představuje typického nevzdělaného rolníka, který nic nemá, ale myslí si o sobě, že je nejen dobrý křesťan, ale i výjimečný, jen protože jeho babička nebyla Maurka. Ironie, která mířila na celý sociální systém protireformačního Španělska, není v *Donu Quijotovi* ojedinělá, objevuje se také v dalších Cervantesových textech, například v *Zázračném divadle (Retablo de maravillas)* nebo také ve *Volbě rychtářů v obci Daganzu (La elección de los alcaldes de Daganzo)*. To, co Cervantes hájil, je přesným opakem toho, co si myslel Moreno Báez, tedy že víra stojí nad společenskými předsudky.

64 Castro, Américo. El pensamiento de Cervantes. In Américo Castro. *Obra reunida, I*. Madrid: Trotta 2002, s. 245n.

65 Castro, Américo. Cervantes y la Inquisición. *Modern Philology*. 1930, vol. XXVII, no. 4, s. 431.

66 V českém překladu výjimečně citujeme překlad Václava Černého.

67 Moreno Báez, Enrique. Op. cit., 1973, s. 242.

Stejná ironie obklopuje i další (údajně) protireformační výklad. Když na začátku druhého dílu směřuje Quijote do Tobosa, rozmlouvá v noci se Sanchem o slávě pohanů a křesťanů. Sancho ke slávě velkých duchovních a jejich tělesných ostatků dodává, že relikvie svatých, schválené církví, „probouzejí takto v lidech větší zbožnost“ (II, 8). Téma relikvií, kterým se Erasmus a erasmisté vysmívali, patřilo u těchto autorů k nejoblíbenějším. Alfonso Valdés v *Rozhovoru o věcech, jež se udály v Římě (Diálogo de las cosas acaecidas en Roma)* říká ústy Lactanciovými: „Předkožku našeho Pána jsem viděl v Římě a v Burgosu a také v kostele Matky Boží v Anversii a hlavu svatého Jana Křtitele v Římě a v Amiens ve Francii. [...] Zubů, které našemu Pánu vypadaly, když byl dítě, a které dnes ukazují, je jen okolo pěti set ve Francii. Mléko Matky Boží, Magdaleniny vlasy, stoličky svatého Kryštofa nelze spočítat.“⁶⁸ Jelikož Sancho obhajuje relikvie, můžeme usuzovat, že vystupuje jako mluvčí protireformace. Ale nakonec celý rozhovor ukončí jako taškařici, protože dojde k závěru, „že bychom se měli dát mezi svaté a byli bychom dříve slavní, jak chceme být“ (II, 8).⁶⁹ Jako kdyby bylo snadné stát se svatým. Zdánlivá vážnost proslovu vedeného ve prospěch relikvií se náhle bortí hloupostí toho, kdo ho pronesl.

Snadno by se dala kritizovat Hatzfeldova metoda, která se pokouší nalézt klíč k románu v určitých slovech, jež by freudiánsky skrývala protireformační smýšlení autora, podle něj „asketicko-morálního, apologeticky racionálního a přísně církevního ducha“.⁷⁰ Hatzfeld bere v úvahu pouhou přítomnost daného slova, nezastaví se, aby prozkoumal jeho kontext nebo význam, který se mu přisuzuje. Dle našeho názoru je taková analýza nepřijatelná. Jedním z příkladů tohoto metodologického pochybení může být slovo „conciencia“ (vědomí, svědomí, uvědomění). Když nějaká postava říká „jak mi velí mé vědomí“ či „dle Boha a mého vědomí“, jedná se často o pomocná slůvka, ale i přesto je Hatzfeld považuje za důkaz vlivu svatého Ignáce či tridentského koncilu.⁷¹ Nevšímá si ironické protikladnosti, již může vytvořit rozdíl mezi *langue* a *parole*, tedy mezi běžným používáním jazyka a osobitou mluvou, a kterou nacházíme již v *Celestině* či *Lazarillovi* a jež se využívá právě k odsouzení oficiální ideologie.⁷² Přesně k tomu dochází u jednoho výskytu slova „conciencia“, který Hatzfeld záhadně opomíjí, ve 34. kapitole druhého dílu. V ní se vypráví další divadelní žert připravený vévodou s vévodkyní, při němž

68 Valdés, Alfonso. *Diálogo de las cosas acaecidas en Roma*. Madrid: Cátedra 1992, s. 200–201.

69 V české verzi výjimečně citujeme překlad Václava Černého.

70 Hatzfeld, Helmut. Op. cit., 1972, s. 133.

71 Tamtéž, s. 140–141.

72 K *Celestině* viz Gilman, Stephen. Matthew V. 10 in Castilian Jest and Earnest. In *Studia Hispanica in Honorem Rafael Lapesa*. Vol. I. Ed. De Bustos, Eugenio. Madrid: Gredos 1972, s. 257–265. K *Lazarillovi* z Tormesu viz Ruffinatto, Aldo. *Las dos caras del Lazarillo. Texto y mensaje*. Madrid: Castalia 2000.

se objeví sám ďábel, který hledá dona Quijota. Ďábel, který se zdá jako velký šprýmař, pronáší větu: „En Dios y en mi conciencia“ (v překladu Zdeňka Šmída „Přisámboh, na mou duši“). A Sancho ji komentuje: „tenhle čert je [...] bezpochyby nějaký řádný člověk a dobrý křesťan, jinak by se přece před námi nedovolával Boha a takhle se nám tu nedušoval. Teď už vidím, že i v pekle se najdou hodní lidé.“ (II, 34) Těžko by se z tohoto úryvku dokazovalo, že „*Don Quijote* je nepochybným a bezprostředním odrazem protireformačního ducha“.⁷³ Mnohé další Hatzfeldovy příklady fungují stejně špatně.

Avšak přestože se argumenty ve prospěch protireformačního čtení nejeví jako solidní, je nutné připustit, že *Don Quijote* není ani knihou otevřeně heterodoxní (Jak by také mohl být, když byl vydán v Madridu?), a že pokud zazní jistá ironie na účet oficiální protireformační zbožnosti, činí se tak skrytě a s velkou opatrností. Mohlo by se taktéž usuzovat, že román doopravdy ztvárnil „složitou atmosféru protireformačního období“,⁷⁴ nikoli její oficiální doktrínu. Jeho možný erasmismus není v rozporu s touto složitou atmosférou, jak to již pochopil Bataillon: „Cervantes tíhnoucí dle América Castra k erasmismu, dalek toho být v rozporu se španělskou protireformací, se nám ukazuje až v zázračné shodě s význačnými muži tohoto proudu.“⁷⁵ Kdo jsou tyto význačné osoby? Fray Luis de León, svatý Jan z Kříže, svatá Terezie Ježíšova a další. Právě ti, kteří se za života potýkali s církevními institucemi. Kořeny myšlení těchto autorů, kteří náležejí protireformačnímu období, se nacházejí v první polovině 16. století, nebo dokonce v nové evropské zvnitřněné zbožnosti 14. století.⁷⁶ U Cervantese dochází k těmž.

Žít v souladu s dobou je věc jiná než žít v souladu s ideologií diktovanou mocnou institucí daného období. O *Donu Quijotovi* může být řečeno to první, avšak to druhé již nikoli. Protireformace není tridentský koncil: je to období, v němž tridentská nařízení obzvláště působila na duchovní činnosti. Ale tato dobová určení nemohou vymezovat duchovní činnost úplně, protože ta si je vždy přebere po svém a ptá se po jejich významu. Je možné, že *Don Quijote* je příkladem tohoto přístupu. Jestliže „lze říci, že Cervantes psal *Persilese* v duchu španělské doby“,⁷⁷ totéž se dá tvrdit o *Donu Quijotovi*. Ale pouze v tom smyslu, že tento duch byl sám o sobě problematický, nikoli jen oficiální a ideologický.

V *Donu Quijotovi* nalézáme sociální, ekonomické a duchovní problémy soudobého Španělska, avšak vždy bychom měli příběhy postav číst takzvané mezi řádky, protože nejsou přímým vyjádřením těchto problémů. V tomto duchu se realismus *Dona Quijota* liší od realismu *Lazarilla* či *Guzmána* (viz šes-

73 Hatzfeld, Helmut. Op. cit., 1972, s. 132.

74 Castro, Américo. Op. cit., 1930, s. 433.

75 Bataillon, Marcel. Op. cit., 1998, s. 785.

76 Fuentes neerlandesas de la mística española. Ed. Norbert Ubarri, Miguel. Madrid: Trotta 2005.

77 Forbelský, Josef. *Cervantesův evropský román*. In Cervantes, Miguel de. Op. cit., 2016, s. 11.

tá kapitola „Intertextualita II: pikareskní román“). Na druhou stranu je těžké, ne-li nemožné, zahrnout jakékoli sociologické čtení románu. Nicméně jsme v této monografii upřednostnili interpretaci symbolickou a literární. Jistým způsobem jsou však všechny tyto perspektivy v románu přesto v souladu. *Don Quijote* mluví zároveň o skutečném Španělsku a literatuře své doby. Španělsko se tehdy nacházelo v úpadku, ale jeho literatura nikdy nebyla lepší.

(Ze španělštiny přeložila Barbora Vrátilová)

2. OTÁZKA ŠÍLENSTVÍ

ANNA LAVIANA LUDVÍKOVÁ

Lidé jsou tak nevyhnutelně blázniví, že nebýt blázen, by znamenalo bláznit jiným způsobem.

Blaise Pascal

„Krátce a dobře, náš milý rytíř se tak ponořil do své četby, že vydržel nad knihou celé noci od setmění do úsvitu a celé dny od rozednění až do soumraku. A protože málo spal a mnoho četl, vysychal mu z toho mozek, až mu nakonec přeskočilo. [...] Když se tedy takto pomátl, přišel na nejpodivnější myšlenku, jaká kdy bláznovi hlavou blýskla.“ (I, 1) Cervantesovo nejvýznamnější dílo je protkáno tématem šílenství od samého počátku až do konce. Bezpochyby jde o nejdiskutovanější motiv v kontextu *Důmyslného rytíře dona Quijota de La Mancha*. Jak je ale možné, že se přesto literární vědci již více než čtyři sta let od prvního vydání díla často naprosto liší v jeho interpretaci? Dodnes vyvstávají mnohé otázky: předstíral hrdina svou bláznivost? Proč je potulný rytíř, předpokládáný šílenec, nazýván s naprostou vážností svým stvořitelem *důmyslným*? Nebo opravdu šílený byl? Jak interpretovat některé jeho naprosto rozumné a bystré rozvahy? A pokud opravdu bláznem byl, je vůbec možné literární postavu analyzovat jako reálnou osobu a diagnostikovat ji z hlediska psychopatologie? Odpovědi na tyto otázky se stále diametrálně liší, nicméně se většina odborníků shoduje v tom, že právě téma šílenství je klíčem ke správnému pochopení významu celé knihy.

Až do konce 17. století bylo dílo kritizováno mnohými autory,¹ i když u širokého čtenářského publika úspěch mělo.² Počáteční hodnocení se v pozdějších staletích začalo významně měnit, když se nejen literární vědci, ale i filozofové, sociologové a psychiatři snažili proniknout hlouběji do obsahu

---

1 Lope de Vega v dopise ze 4. srpna 1604 píše: „O spisovatelích nemluví: toto je dobré století. [...] ale není horšího spisovatele než Cervantes, ani nikoho hloupějšího, kdo by oslavoval Dona Quijota.“ (Vega, Lope de. *Epistolario*. Ed. De Amezuá, Augustín G. Madrid: Real Academia Española 1941). Připomeňme dále například i Quevedovu burleskní rytířskou poemu *Quijotův testament*. Quevedo, Francisco. *Testamento de don Quijote*. In Francisco de Quevedo. *Obras completas. I. Poesía original*. Ed. Blecua, José Manuel. Barcelona: Planeta 1963, s. 933–936.

2 José Montero Reguera poukazuje na to, že do konce roku 1605 se jen ve Španělsku zároveň s první publikací vytiskla čtyři nová vydání a ještě před vydáním druhého dílu již existovaly kompletní překlady do anglického a francouzského jazyka. (Montero Reguera, José. *El Quijote durante cuatro siglos: lecturas y lectores*. Valladolid: Universidad de Valladolid 2005, zvláště s. 15–16.)

díla a rozluštit jeho pravé poselství. Dnes se literární věda kloní k názoru, že úloha šílenství chrabrého rytíře má v sobě skrytý stěžejní význam; nicméně bychom také neměli opomenout vědce, kteří zastávají názor, že *Don Quijote* byl napsán čistě pro pobavení.³ Rytíř však zdaleka není jedinou šílenou postavou v celé spisovatelově tvorbě, při bližším pohledu objevíme desítky postav, které trpí nějakou z forem bláznovství. Pokusíme se proto detailněji rozebrat vývoj tématu šílenství napříč staletími a vytvořit typologii existujících interpretací bláznění důmyslného dona Quijota i dalších cervantesovských postav.

VÝVOJ POJMU ŠÍLENSTVÍ

„Šílenství“ jako pouhý psychopatologický úkaz je novodobou záležitostí, v dřívějších dobách v sobě tento pojem ukrýval celé spektrum rozličných významů. K celistvému pochopení fenoménu šílenství je nejprve potřeba prostudovat pojetí tohoto pojmu napříč dobami: vyjít ze starověké lékařské tradice, zároveň neopomenout dimenzi kulturní a historickou a dále se zaměřit na jejich pozdější odraz v lidové kultuře i v umění, jenž se nám zdá v kontextu renesančních a barokních děl nesporný.

Raymond Klibanski a Erwin Panofsky ve svém díle *Saturn a melancholie* představují vývoj zmíněného tématu z lékařského pohledu, základem šílenství se jeví „melancholie“⁴ (řecky μελαγχολία, ze slov μέλας (*melas*) „černý“ a χολή (*cholé*) „žluč“), tedy černá žluč, o níž se dnes věří, že byla nejpravděpodobněji zaměňována se sraženou krví.⁵ Dle humorální teorie existující v tradici starořecké empirické lékařské školy představovala jednu z tělesných šťáv (společně se žlutou žlučí, krví a hlenem či slinami), jež ovlivňují temperament člověka. Prazáklad ustanovení čtyř tělesných šťáv najdeme u pythagorejců, kteří přikládali mimořádný význam číslu čtyři; důležitá je také jejich definice zdraví jako rovnováhy rozličných vlastností a popis nemoci jako převahy jedné z nich. Empedokles později definoval jakožto základní látky všeho bytí čtyři živly: *ohněň, vodu, vzduch a zemi*, ke kterým se přidaly vlastnosti *tepló, vlhko, chladno, sucho*. Věřilo se, že každý živel převažoval v jednom ročním období a jejich kombinace byla základem všeho – kosmu,

3 Close, Antony. *Cervantes and the Comic Mind of his Age*. Oxford: Oxford University Press 2000; *The Romantic Approach to Don Quixote: A Critical History of the Romantic Tradition in 'Quixote' Criticism*. Cambridge: Cambridge University Press 1978.

4 Bibliografie o melancholii je hojná, citujme pouze několik významných studií: Préaud, Maxime. *Mélancolies*. Paris: Les Belles Lettres 1981; *La mélancolie dans la relation de l'âme et du corps*. Nantes: Université de Nantes 1979; Jackson, W. *Melancholia and Depression: From Hippocratic Times to Modern Times*. New Haven and London: Yale University Press 1986.

5 Klibanski, Raymond – Panofsky, Erwin – Saxl, Fritz. *Saturno y la melancolía*. Madrid: Alianza Editorial 1991. (Klibanski, Raymond – Panofsky, Erwin – Saxl, Fritz. *Saturn and Melancholy: Studies in the History of Natural Philosophy, Religion and Art*. New York: Basic Books 1964.)

cyklu lidského života, člověka, jeho duše i těla. Ve 4. století př. n. l. dosáhla tato teorie svého vrcholu, když se elementy spojily i s tělesnými tekutinami; celistvý koncept byl posléze zformulován v traktátu *O přirozenosti lidské* (*De natura hominis*), jehož autorství je nejčastěji přikládáno Hippokratovi nebo jeho zeti Polybosovi. Tuto esteticko-matematickou koncepci kosmologie přijímali vzdělanci po celý středověk, předně tradiční teorie tzv. *homo quadratus*. Umberto Eco poukazuje na to, že značná část středověkého alegorismu vychází z představy *physici mundum magnum hominem et hominem brevem mundum esse dixerunt* (svět jako veliký člověk a člověk jako malý svět) a ze snahy vyložit vztah mezi mikrokosmem a makrokosmem pomocí matematických archetypů, na základě kterých v této teorii získává číslo jako princip kosmu symbolický význam obsahující v sobě jak numerické, tak estetické shody. Číslo čtyři nepřestává být stěžejním číslem plným seriálních determinací, existuje čtvero ročních období, světových stran, elementů, tělesných soustav atd. Věřilo se, že „čtyřka je rovněž, jak tvrdí Vitruvius, číslem člověka, poněvadž šířka jeho rozpažených rukou odpovídá jeho výšce, a vytváří tak základnu i výšku ideálního čtverce“.⁶

Ve starověku se šílenství pojímalo jako jistá forma melancholie, tj. nerovnováha šťáv, jak vyplývá z tohoto Hippokratova výroku, jež uvádí Robert Burton: „Tato rozmanitost melancholické materie je pak příčinou rozmanitosti účinků. [...] Trápí-li ducha, je příčinou různých druhů šílenství a bláznovství podle toho, jak jsou šťávy smíchané.“⁷ Tato natolik rozmanitá nemoc bude ve svých různých formách v průběhu staletí ve výkladech rozličných lékařů způsobovat od pošetilsti, pomatenosti a různých dalších nemocí až po šílení provázené divokým smíchem či zuřivým chováním.⁸ Na tomto místě nelze opomenout klasický starověký odkaz na zmíněný koncept: případ Demokrita z Abdéry, významného učenice, jenž ve stáří začal pronášet nesmyslné výroky a konat nesrozumitelně, až bylo okolí přesvědčeno o jeho bláznivosti. Povolali proto Hippokrata, který se zrovna věnoval bádání o melancholii a šílenství, aby se pokusil Demokrita vyléčit. Hippokrates ho ale zastihl, jak pitvá zvířata ve snaze najít černou žluč, aby mohl léčit ostatní. Nejdříve se podivil, poté s ním rozmlouval, až dospěl k názoru, že svět neviděl moudřejšího člověka a že byla pouze narušena jeho představivost, a to díky tomu, že nabyl ve skutečnosti přílišného rozumu.⁹ Člověk, který si počíná šíleně, může být tedy

6 Eco, Umberto. *Umění a krása ve středověké estetice*. Přel. Zdeněk Frýbort. Praha: Argo 1998, s. 56–57.

7 Burton, Robert. *Anatomie melancholie*. Přel. Miroslav Petříček. Praha: Prostor 2006, s. 196.

8 Tamtéž, s. 68n.

9 Na motiv šilence-mudrce odkazuje mnohá pozdější literatura a i v nynější době se setkáme s četnými studii, které přirovnávají případ Demokrita k případu dona Quijota (dokonce mluví i o jeho přímé adaptaci). Viz Avalle-Arce, Juan Bautista. *Don Quijote como forma de vida*. Madrid: Fundación Juan March 1976, zvláště s. 102–104; Salillas, Rafael. *Un gran inspirador de Cervantes. El Dr. Juan Huarte y su Examen de Ingenios*. Madrid: Librería de Victoriano Suárez 1905, zvláště

moudrý, tím se rozkrývá otázka všestranné bláznivosti: ten, kdo se zdá být bláznem (tedy nemocným), blázen být nemusí, mohou jimi být naopak všichni ostatní, svět není ničím jiným než domem plným bláznů, jejichž životy jsou představením zábavné komedie. Proto také učený Demokritos propukal v smích (celý život mu připadal směšný a bláznivý), stejně jako se Sokrates snažil horlivě najít moudrého člověka, až se přiklonil k tomu, že musíme být všichni blázni. Lékařský problém se tedy pozvolna přeměňuje v otázku filozofickou.

Platon taktéž definoval dvojí šílenost: šílení jako božské osvobození (mánie) a šílení jako nemoc, jež poutá k zemi (melancholii). Melancholie se považuje za jednu z forem pozemského bláznovství a pojmy melancholik-blázen se postupně stávají neoddělitelnými.¹⁰ Toto mytické spojení obohatil Aristoteles a pojem melancholie coby šílenství vysvětlitelného na základě tělesných příznaků významově rozšířil. Doposud byla melancholie ve starověku pojímána ze dvou stran: zaprvé jako nemoc, která vycházela z přebytku černé žluči v těle, a zadruhé jako stavba člověka se silnou tendencí inklinovat k melancholickým nemocem, mezi nimiž bylo i šílenství. Aristoteles však pozoroval u člověka melancholického jakousi mimořádnost či výjimečnost, čímž se zasloužil o zrození třetího pojetí: začalo se věřit, že pokud byl černé žluči v těle dostatek, byla schopna povahu pozvednout, a když jí zároveň nebylo příliš, stával se z melancholika-šílenice génius. S tím bylo zároveň spojováno i věštecké nadání. Földényi ve své *Melancholii* uvádí i etymologickou spřízněnost řeckých slov „věstec“ a „šílenec“, jenž je zase z jiného hlediska spřízněný s „melancholikem“.¹¹ Je zde očividná neustále se opakující souvislost mezi těmito třemi pojmy, která je pro naši současnou kulturu již zcela nepochopitelná, obdobně jako výrok z *Anatomie melancholie*: „Bláznovství, melancholie, šílenství jsou jedna jediná choroba, třeštění je společné jméno všech.“¹²

Humorální schéma, vytvořené v díle *O přirozenosti lidské*, zůstalo v platnosti další dva tisíce let. Galenos oživil stávající teorii, doplnil ji etickými ekvivalenty, a tím se z hippokratovsko-galenovské humorální teorie začala pozvolna rýsovat doktrína čtyř temperamentů, která dělila společnost do čtyř skupin na základě povah stanovených podle proporcí již zmíněných tělesných šťáv. Dokonalý povahopis však spatřil světlo světa až v první polovině 12. století, kdy poprvé slova *phlegmaticus, melancholicus, sanguinicus, cholericus*

s. 78–80; Olmeda, Mauro. *El ingenio de Cervantes y la locura del Quijote*. Madrid: Editorial Ayuso 1973, zvláště s. 254; Encinar, Ángeles. *Don Quijote: una dialéctica entre la cordura y la locura*. *Anthropos* 1989, Příloha 17, s. 233–241, zvláště s. 233; Unamuno, Miguel de. *Vida de don Quijote y Sancho*. Madrid: Cátedra 1988 [1905].

10 Avallé-Arce, Juan Bautista. Op. cit., 1976.

11 Földényi, László F. *Melancholie*. Přel. Robert Svoboda. Praha: Malvern 2013, zvláště s. 22–30.

12 Burton, Robert. Op. cit., 2006, s. 57.

použije ve svém spisu *De philosophia mundi* Vilém z Conches. Celistvé schéma by vypadalo následovně:

Živel	Roční období	Vlastnost	Tekutina	Temperament	Sekreční orgán
Oheň	Jaro	Horko	Krev	Sangvinik	Srdce
Země	Podzim	Chladno	Černá žluč	Melancholik	Slezina
Vzduch	Léto	Sucho	Žlutá žluč	Cholerik	Játra
Voda	Zima	Vlhko	Hlen nebo sliny	Flegmatik	Mozek

Na dlouhou dobu se toto vykreslení charakterů jevílo naprosto postačujícím. Každý z temperamentů doplňoval přesný popis tělesné i duševní stavby. Tyto charakteristiky se pochopitelně odrazily v literární a umělecké tvorbě. Niterná spřízněnost mezi melancholií, šíleností a genialitou nadále přetrvávala, jejich vztah se nicméně proměňoval. Zmíněné teorie zůstaly ve středověké kultuře spíše nedotčené, v období renesance byl však starověký koncept znovu studován s nebývalým zájmem. Tomu velmi významně nhrával i vývoj tzv. lidové smíchové kultury, která později se všemi zmíněnými lékařsko-filozofickými koncepty přirozeně splynula. Zdá se tak velmi pravděpodobné, že se fenomén šílenství přenesl z lékařského pojetí rozvíjeného již od starověku do kontextu každodennosti, ve kterém se propojil s lidovou kulturou, jež tento koncept ještě silněji vyzdvihovala, až se dostal do oficiální sféry umění a literatury, mimo jiné do námi studovaného díla o potulném rytíři. Co přesně však lidová smíchová kultura obnášela a jak došlo k jejímu vlivu na psanou tvorbu?

POJETÍ ŠÍLENSTVÍ ZA ČASŮ CERVANTESE

Význam lidové smíchové kultury je dnes již jen těžko představitelný, šlo o jedinečný soubor specifického náhledu na svět, ze kterého vycházela většina lidových svátků a slavností, od svatby po masopust. Ústředním motivem jakýchkoli oslav byla především svoboda a zábava, přímý protějšek každodenního života. Bachtin poukazuje na to, že lidová kultura vytvářela na protější straně oficiality svůj jiný svět a že šlo o „jakousi současnou existenci dvou světů a bez zřetele k ní nelze správně pochopit ani povědomí středověku, ani kulturu renesance“.¹³ Zdá se nicméně, že dvojitý aspekt pojmání světa existoval již od pradávna: vedle vážných kultů existovaly paralelně i ty smíchové, jež hrdiny zesměšňovaly. Obě pojmání byla na stejné úrovni, dokud se smíchová

13 Bachtin, Michail Michajlovič. *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Přel. Jaroslav Kolár. Praha: Argo 2007, s. 13.

tradice postupně nepřesunula do stínu neoficiální pozice. To jí ale paradoxně pomohlo nabrat nové významy. Nejvýrazněji lze vlivy zmíněné kultury spatřit v karnevalu, který svým zvláštním vztahem k času a lidskému životu i svým specifickým jazykem osvobozoval a stíral veškeré rozdíly, pravidla či zažitě pravdy. Znenadání si byli všichni rovni a řídili se zákonem karnevalové svobody všelidového charakteru. Především v období masopustu mohl kdokoli beztrestně vyjádřit cokoli, a tak se z karnevalu stalo jakési oficiální uzákonění „světa obráceného vzhůru nohama“, *le monde renversé*, pojetí nesmírně oblíbené v kontextu raně novověké Evropy, především té jižní od poloviny 16. století.¹⁴ Peter Burke vysvětluje, že šlo o převrácení jak fyzické (například se nutilo chodit koně pozadu s jezdcem usazeným tvářmi k ocasu), tak i o obrácení lidských vztahů.

Krátce řečeno, masopust byl dobou institucionalizovaného nepořádku, souborem rituálů obráceného řádu. Není divu, že ho současníci nazývali dobou „šílenství“ pod nadvládou Bláznivosti. Kulturní pravidla byla odsunuta stranou. Příklady k následování se stali divý muž, blázen a „Masopust“ ztělesňující přírodu, nebo ve freudovském jazyce „id“.¹⁵

Jak je však možné, že bylo něco podobného povoleno? Vyšší autority si uvědomovaly určité riziko, nicméně věděly, že jde o formu uvolnění, která prostému lidu může pomoci nabrat nové síly do každodenního zápasu o obživu. Sice se parodovalo nespoutané to, co podle oficiální ideologie platilo za nejposvátnější, a kritizoval se veškerý společenský, politický a náboženský řád, vše se však kritizovalo ústy blázna. Taková kritika proto přirozeně nemohla být brána vážně, což napomohlo k dalšímu rozvoji této lidové tradice. „Ti nahoře“ si neuvědomovali, že ačkoli je odsuzuje pouhý šílenec, je i on součástí tehdejší společnosti jako kdokoli jiný. Váha jeho názoru byla tedy identická (nehledě na to, že mohlo jít o jednoduchou, avšak důmyslnou masku). Prostý lid s nimi ve skutečnosti hrál osvobozující hru, ve které slova vyřknutá prostřednictvím úst pomateného měla mnohem větší význam, než se mohlo na první pohled zdát.

Paradoxní však je, že se lidový karnevalový svět v celé své míře nakonec dostává i do paláce, tedy do sféry oficiální. Námi studované slavnosti jsou dokonce historicky doložené: od sedmdesátých let 16. století dochází ve Španělsku za vlády Filipa II., jak jsme řekli v minulé kapitole, k postupnému úpadku, na kterém se podílela jak špatná ekonomická situace, tak dobová epidemie moru. Podle Augustina Redonda existuje mnoho děl z let 1580–90,

14 Heers, Jacques. *Svátky bláznů a karnevaly*. Přel. Helena Beguivinová. Praha: Argo 2006.

15 Burke, Peter. *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Přel. Markéta Křížová. Praha: Argo 2005, s. 204–205.